

लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा

डा. दुर्गाप्रसाद दाहाल

उपप्राध्यापक

महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल
123durgadahal@gmail.com

ARTICLE INFO

जर्नल अफ डेभलपमेन्ट रिभ्युका
लागि प्रेषित र????
परिमार्जन ????

लेखसार

'लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा' शीर्षकको यस लेखमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा हायु, दराई र नेपाली भाषालाई आधारमा तुलना गरिएको छ । यसमा हायु भाषाका सामग्री सिन्धुली र रामेछाप जिल्लाका हायु मातृभाषा बोल्ने हायुहरूबाट र दराई भाषाको सामग्री तनहुँका दमौली वरिपरिका दराई बस्तीहरूमा बस्ने दर ईहरूबाट भाषा सङ्कलन गरी तयार पारिएको ढकाल (२०७०) बाट लिइएको छ । यस अध्ययनले हायु र दराई मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्यवस्था सिकाइमा के कस्ता भिन्नता देखा पर्छन् भन्ने कुराका विषयमा जानकारी प्रदान गरेको छ । यसले गर्दा यो अध्ययन हायु र दराई मातृभाषी विद्यार्थीलाई नेपाली भाषाशिक्षण गर्ने शिक्षक र विद्यार्थीका लागि निकै उपयोगी हुनेछ । हायु र दराई भाषामा लिङ्गको प्रभाव केवल नाममा सीमित छ, क्रियामा यस्तो प्रभाव परेको देखिँदैन भने नेपाली भाषामा लिङ्गको प्रभाव नाम, विशेषण र क्रियामा परेको देखिन्छ । हायु र दराई मातृभाषा भएका विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गी प्रयोगमा कठिनाई बेहोर्नु पर्ने हुनसक्छ । नेपाली भाषाको भैँ हायु र दराई दुवै भाषामा कर्तामा एकवचन र बहुवचनको प्रयोग भिन्न हुने गरेको छ । यी दुवै भाषामा नेपाली भाषाको जस्तो एकवचन र बहुवचन क्रिया प्रयोगमा भिन्नता रहेको देखिएन । यस विशेषताका कारण हायु र दराई दुवै भाषी विद्यार्थीले नेपाली भाषाको एकवचन र बहुवचन प्रयोगमा त्रुटि गर्नसक्ने अवस्था सिर्जित हुन्छ । हायु र दराई भाषीले नेपाली भाषाको एकवचन र बहुवचनका आधारमा उपयुक्त क्रिया प्रयोग नगर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ । पुरुषगत व्यवस्थामा नेपाली र दराई भाषामा समान किसिमले कर्ता र क्रिया प्रभावित बनेको अवस्था देखिन्छ भने हायु भाषामा पुरुषगत व्यवस्था कर्ताका लागि मात्र विभेदक बन्नाले हायु मातृभाषी विद्यार्थीहरूले प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषको प्रयोगमा क्रियामा त्रुटि गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ । नेपाली र दराई भाषामा अनादर र आदर का लागि भिन्न कर्ता र क्रिया प्रयोग भए पनि हायु भाषाको आदर व्यवस्थामा यस प्रकारको व्यवस्था देखिँदैन । यसबाट हायु मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपालीको आदरगत प्रयोगमा त्रुटि गर्ने सम्भावना देखिन्छ ।) :

शब्दकुञ्जी

अनादर, आदर, आदरार्थी, पुरुष, भोट बर्मेली, मातृभाषा, व्याकरणिक कोटि, व्याघात, लिङ्ग, वचन, सङ्गति ।

विषय प्रवेश

नेपाल बहुभाषिक देश हो । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा १२४ वटा भाषा बोलिन्छन् । (पृ. ८) । नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् भनेर नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ६ मा व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३२ ले नेपालका सबै मातृभाषाको माध्यमबाट माध्यमिक तहसम्म शिक्षा लिन पाउने व्यवस्था गरेको छ । यस लेखमा हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्यवस्थाको तुलना गरिएको छ । हायु भाषा भोट बर्मेली परिवारअन्तर्गतको भाषा हो । वि.सं. २०७८ सालको जनगणनाअनुसार नेपालमा हायु जातिको सङ्ख्या जम्मा ३०६९ रहेको (पृ. ६) र हायु मातृभाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या ११३३ रहेको (पृ. १३) देखिन्छ । दराई भाषा भारोपेली भाषापरिवारअन्तर्गतको भाषा हो । वि.सं. २०७८ को जनगणना अनुसार नेपालका दराई जातिको सङ्ख्या १८६९५ रहेको (पृ. ४) देखिन्छ भने दराई मातृभाषाका वक्ताको सङ्ख्या १२१५६ रहेको (पृ. ११) देखिन्छ । हायु र दराई दुवै मातृभाषीले नेपाली भाषाका माध्यमबाट शिक्षा आर्जन गर्नुपर्ने आजको सन्दर्भमा नेपाली भाषासँग ती मातृभाषाका के कस्ता समानता र के कस्ता भिन्नता छन् भन्ने कुराको बोध हुनु आवश्यक छ तापनि अहिलेसम्म त्यसरी अध्ययन हुन सकेको छैन त्यसैले हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत भिन्नता पहिचान गर्नका लागि 'लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा' शीर्षकको यो अध्ययन गरिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत अध्ययनमा हायु, दराई र नेपाली भाषाको प्रमुख व्याकरणिक कोटि (लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर) को तुलनात्मक अध्ययन भएकाले हायु र दराई भाषाको संरक्षणमा सानै भए पनि महत्त्वपूर्ण कार्य

हुनेछ । हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरी यिनीहरूका बिचमा देखिने व्यवस्थागत भिन्नता पहिचान गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख समस्या हो । यस अध्ययनको समस्यालाई निम्नानुसार बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग र वचन व्यवस्था कस्तो छ ?
- (ख) हायु, दराई र नेपाली भाषाको पुरुष र आदर व्यवस्था कस्तो छ ?

उद्देश्य

हायु र दराई भाषीलाई नेपाली भाषासँग लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा तुलना गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य हो । हायु र दराई मातृभाषीलाई आफ्नो भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत व्यवस्थासँग नेपाली भाषाको तुलनात्मक अवस्था प्रस्तुत गर्नु पनि यस अध्ययनको उद्देश्य हो । यसबाट हायु र दराई भाषाका मातृभाषीहरूलाई नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत त्रुटिहरू कम गर्न योगदान पुऱ्याउनेछ । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू बुँदागत रूपमा निम्नलिखित रहेका छन् :

- क हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग र वचन व्यवस्था तुलना गर्नु र
- (ख) हायु, दराई र नेपाली भाषाको पुरुष र आदर व्यवस्था तुलना गर्नु ।

अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

बहुभाषिक देश नेपालमा दोस्रो भाषीहरूले नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था छ । विद्यालय तहमा मातृभाषामा नै अध्ययन गर्न पाउने अवस्था धेरै भाषामा उपलब्ध छैन । हायु र दराई भाषी विद्यार्थीहरूको शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा नै हो । पहिलो भाषाका रूपमा

हायु र दराई भाषा सिकेका विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषा सिकाइमा विभिन्न व्याकरणिक व्यवस्थागत कठिनाई बेहोर्नु पर्ने अवस्था अहिले विद्यमान देखिन्छ । खास गरी हायु र दराई भाषासँग नेपाली भाषाका व्याकरण व्यवस्था भिन्न भएका कारण यस्ता कठिनाई स्वाभाविक देखिन्छ । हायु, दराई र नेपाली भाषाका बिच लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा तुलना गरी तिनीहरू बिच रहेको भिन्नता पहिचान गर्नले हायु र दराई भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरगत गर्ने त्रुटि निराकरणात्मक अभ्यास गराउन सकिन्छ । हायु र दराई भाषाका शब्दहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण, व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन आंशिक रूपमा भएका सन्दर्भमा यी भाषाको संरक्षणमा परेको कठिनाईलाई यस अध्ययनबाट सहयोग पुग्नेछ । हायु र दराई भाषी विद्यार्थीलाई नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकलाई लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर शिक्षणका सन्दर्भमा उनीहरूको मातृभाषाको व्याघात बुझी प्रभावकारी रूपमा शिक्षण गर्न यो अध्ययन उपयोगी हुनेछ । हायु र दराई मातृभाषी विद्यार्थीलाई दोस्रो भाषा शिक्षणका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका लागि पुस्तक र शिक्षक निर्देशिका निर्माताहरूलाई पनि यस अध्ययन निकै उपयोगी हुनेछ । भविष्यमा हायु र दराई भाषाको अध्ययन अनुसन्धान र विकासमा समेत यो अध्ययनबाट सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन हायु र दराईहरूलाई भावनात्मक रूपमा आफ्नो भाषाप्रति जागरुक गराउन पनि सहयोगी हुनेछ ।

अध्ययनविधि

यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा हायु भाषाका सामग्री सिन्धुली जिल्लाका १० जना र रामेछाप जिल्लाका १० जना हायु मातृभाषा

बोल्ने हायुहरूबाट र दराई भाषाको सामग्री तनहुँका दराईहरूबाट भाषा सङ्कलन गरी तयार पारिएको ढकाल (२०७०) बाट लिइएको छ । यहाँ लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका सिद्धान्तका लागि द्वितीय स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । यसपछि हायु, दराई र नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्यवस्थालाई तुलना गरी तिनीहरू बिचको भिन्नता पहिचान गरी आवश्यक उपशीर्षकमा तालिकाबद्ध गरी वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

यहाँ हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्यवस्थाको तुलनात्मक परिणाम र छलफल प्रस्तुत गरिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा

- हायु र नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था : लिङ्ग नाम पदको भाले वा पोथी बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षण हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. १९९) । शब्दमा रहेको पुरुष, स्त्री, ... जातिलाई बुझाउने शक्तिलाई लिङ्ग भन्दछन् (भट्टराई, २०३३, पृ. ६९) । पुलिङ्गको अर्थ हुन्छ पुमान् वा पुरुषको लिङ्ग भएको 'पुम् + लिङ्ग (त्रिपाठी, सन् १९८६, पृ. ३४१) । नरबोधक शब्द पुलिङ्ग तथा नारीबोधक शब्द स्त्रीलिङ्गमा व्यवहृत हुन्छ (त्रिपाठी, सन् १९८६, पृ.३४३) । हायु र नेपाली भाषाका लिङ्ग व्यवस्थाको तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १

हायु र नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
हायु भाषा	नेपाली भाषा	हायु भाषा	नेपाली भाषा
मी लाक्चे ।	ऊ गयो ।	मी लाक्चे ।	ऊ गई ।
बालु दोड ।	दाजु आउनुभयो ।	खुडमेन दोड ।	भाउजू आउनुभयो ।
ताब जाँको ।	(छोरो खान्छे ।)	तामी जाँको ।	छोरी खान्छे ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथि 'ताब'(छोरो) र 'बालु' (दाजु) ले पुलिङ्ग एवम् 'तामी' (छोरी) र 'खुडमेन' (भाउजू) ले स्त्रीलिङ्ग जनाएको पाइन्छ तर 'मि' (ऊ), 'लाक्चे', 'दोड', 'जाँको' ले पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवै सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

यसबाट लिङ्गभेद वास्तवमा केवल संज्ञा (तथा सर्वनाम) को विशेषता हो (त्रिपाठी, सन् १९८६, पृ. ४६०) भन्ने मान्यता हायु भाषाका सन्दर्भमा आंशिक लागु हुन्छ अर्थात् नेपालीमा चाहिँ केही नाम, केही विशेषण र क्रियापदहरूमा लिङ्गभेद देखिन्छ (न्यौ पाने, २०६१, पृ. २७७) तर हायु भाषामा लिङ्गको प्रभाव केवल नाममा मात्र परेको देखिन्छ । सर्वनाम, विशेषण र क्रियामा परेको देखिएन अर्थात् नेपाली

भाषामा भैं हायु भाषाको क्रिया लिङ्गका आधारमा रूपायन भएको पाइएन । हायु भाषामा लिङ्गगत भेद नाममा मात्र भएकाले सर्वनाम र क्रियामा नपाइने भएकाले नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थामा सर्वनाम, क्रिया र विशेषणमा उनीहरूले त्रुटि गर्ने सम्भावना देखिन्छ । यस प्रकारका त्रुटि निवारण गर्न सकेको खण्डमा हायु भाषी विद्यार्थीका लागि नेपाली भाषाका लिङ्ग व्यवस्थामा अभ्यस्त बनाउन सकिन्छ ।

२. दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था : यस व्याकरणात्मक कोटिले जातिको बोध गराउँछ (शर्मा, २०३६, पृ. १५) । दराई र नेपाली भाषाका लिङ्ग व्यवस्थाको तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका २

दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
दराई भाषा	नेपाली भाषा	दराई भाषा	नेपाली भाषा
छावा रौल ।	छोरो रोयो ।	छाइम रौल ।	छोरी रोई ।
ठिटा अइल ।	केटो आयो ।	ठिटी अइल ।	केटी आई ।
कृष्णक भाइ जाइत् ।	कृष्णको भाइ जान्छ ।	कृष्णक बहिनी जाइत् ।	कृष्णकी बहिनी जान्छे ।

ढकाल, २०७०, पृ. ८१-९२

माथिका वाक्यमा दराई भाषाको 'छावा' (छोरो), 'ठिटा' (केटो), 'भाइ' (भाइ) ले पुलिङ्ग बुझाएका छन् भने

‘छाड्म’ (छोरी), ‘ठिठी’ (केटी) र ‘बहिनी’ (बहिनी) ले स्त्रीलिङ्ग बुझाएका छन् तर ‘रौल’, ‘अडल’ र ‘जाइत’ क्रियाले दराई भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवैलाई जनाएका छन् ।

नेपालीको लिङ्ग व्यवस्थामा नाम, क्रिया र विशेषणमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका रूप पाइन्छन् भने दराई भाषाको लिङ्गभेद नाममा मात्र पाइन्छ । यसबाट दराई मातृभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा लिङ्ग व्यवस्थामा विशेषण र क्रियागत त्रुटि गर्ने सम्भावना देखिन्छ । यसको निराकरणका लागि दराई भाषी विद्यार्थीलाई लिङ्गगत व्यवस्थामा विशेषण र क्रियागत पक्षको अभ्यासमा जोड दिन आवश्यक छ । वचनका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा

तालिका ३

हायु र नेपाली भाषाको वचन व्यवस्था

एकवचन		बहुवचन	
हायु भाषा	नेपाली भाषा	हायु भाषा	नेपाली भाषा
गु इम्चुड ।	म सुतेँ ।	गुखाता इम्चिकोड ।	हामी सुत्यौँ ।
मि लाःक्चेम् ।	ऊ जान्छ ।	मिखाता लाक्चिमेम् ।	उनीहरू जान्छन् ।
गु गोदात्मी ।	म लखेटिएँ ।	गुखाता गोदात्मेम् ।	हामी लखेटियौँ ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिका वाक्यमा हायु भाषाको गु’ (म) ले एकवचन र ‘गुखाता’ (हामी) ले बहुवचन बुझाएको छ । ‘मि’ (ऊ) ‘मिखाता’ (उनीहरू) ले बहुवचन बुझाएका छन् । यसमा ‘इम्चुड’ (सुतेँ), ‘लाक्चेम’ (जान्छ), ‘गोदात्मी’ (लखेटिएँ) ले एकवचन जनाएको छ भने ‘इम्चिकोड’ (सुत्यौँ) ‘लाक्चिमेम’ (जान्छन्) र ‘गोदात्मेम’ (लखेटियौँ) ले बहुवचन बुझाएको छ । ‘खाता’ प्रत्यय लागेर हायु भाषाको सर्वनाममा बहुवचन बनेको पाइन्छ ।

नेपाली भाषा र हायु दुवै भाषाको क्रिया वचनका

१ वचनका आधारमा हायु र नेपाली भाषा : वचनको अर्थ सङ्ख्या (त्रिपाठी, सन् १८९६, पृ. ३८१) हो । वैदिक एवम् संस्कृतका तिन वचनहरूको स्थानमा पालि मा नै दुई वचन हुन गएका थिए -एकवचन र बहुवचन (बाहरी, सन् २००२, पृ. १६८) । भट्टराई (२०३३) का अनुसार एउटा वा धेरै सङ्ख्या बुझाउन शब्दमा हुने परिवर्तनलाई वचन भन्दछन् (पृ. ६७) । नेपाली व्याकरणमा दुई ओटा वचनहरू छन्, एउटालाई जनाउने एक वचन र एकभन्दा बढीलाई जनाउने बहुवचन (शर्मा, २०७१, पृ. ४७९) । वचन व्यवस्थाका आधारमा हायु र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

आधारमा रूपायन भएको पाइयो । सङ्ख्याको सम्बन्ध नामका साथसाथै क्रियामा पनि देखिन्छ (शर्मा, सन् १९७५, पृ. ४३) भन्ने कुरा हायु र नेपाली दुवै भाषामा रहेको पाइन्छ । यसबाट हायु भाषाको वचन व्यवस्थामा अभ्यस्त बनेका विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको वचन व्यवस्थागत त्रुटि गर्ने सम्भावना कम देखिन्छ ।

२. वचनका आधारमा दराई र नेपाली भाषा : वचन नाम पदको सङ्ख्या बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षण हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. १९९)।

प्राचीन कालदेखि भारतीय भाषाहरूमा अब दुइटा नै वचन रहेका छन्, एकका लागि एकवचन तथा अनेकका लागि बहुवचन (त्रिपाठी, सन् १९८६,

पृ.३८१-३८२) । वचन व्यवस्थाका आधारमा दराई र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ४

दराई र नेपाली भाषाको वचन व्यवस्था

एकवचन		बहुवचन	
दराई भाषा	नेपाली भाषा	दराई भाषा	नेपाली भाषा
मई जैतम ।	म जान्छु ।	हाये जइताई ।	हामी जान्छौं ।
तई जइतस् ।	तँ जान्छस् ।	तहेसब जइताओ ।	तिमीहरू जान्छौ ।
उसे जाइत् ।	ऊ जान्छ ।	ओनेनसब जइतात् ।	उनीहरू जान्छन् ।
गोर ठिटा अइल ।	गोरो केटो आयो ।	गोर ठिटासब अइल ।	गोरा केटाहरू आए ।

ढकाल, २०७०, पृ.८१-९२

माथिका वाक्यमा दराई भाषाको 'मई' (म), 'तई' (तँ), 'उसे', 'ठिटा' (केटो) ले एकवचन 'हाये' (हामी), 'तहेसब' (तिमीहरू), 'ओनेनसब' (उनीहरू) र 'ठिटासब' (केटाहरू) बहुवचन बुझाएका छन् । 'जैतम' (जान्छु), 'जइतस्' (जान्छस्), 'जाइत्'(जान्छ) र 'अइल'(आयो) ले एकवचन बुझाएका छन् भने 'जइताई' (जान्छौं), 'जइताओ' (जान्छौ), 'जइतात्' (जान्छन्) ले बहुवचन बुझाएको छ तर 'अइल' (आयो/आए) ले दुवै वचन जनाएको देखिन्छ ।

यसबाट दराई भाषाको नाम पूर्ण रूपमा वचनबाट प्रभावित देखिन्छ भने दराई भाषाको क्रिया आंशिक रूपबाट वचनबाट प्रभावित देखिन्छ । यसरी दराई भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा वचनगत व्यवस्थामा आंशिक रूपमा क्रिया प्रयोगमा कठिनाई बेहोर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुने देखिन्छ ।

यसरी वचनको प्रभाव कर्तामा मात्र सीमित नभई नेपाली भाषामा भई हायु भाषाको प्रभाव क्रियामा पूर्ण रूपमा परेको छ भने दराई भाषाको वचनको प्रभाव आंशिक रूपमा क्रियामा परेको पाइन्छ । यसबाट

हायु भाषी विद्यार्थीले भन्दा दराई भाषी विद्यार्थीले वचनका आधारमा क्रियाको प्रयोगमा बढी त्रुटि गर्ने सम्भावना देखिन्छ ।

पुरुषका आधारमा हायु, दराई र नेपाली भाषा

१. हायु र नेपाली भाषाको पुरुष व्यवस्था : वाक्यमा कथनसँग आबद्ध नामिक वा सहभागीलाई सङ्केत गर्ने कोटिलाई पुरुष भनिन्छ (न्यौ पाने र न्यौपाने, २०६३, पृ. ९७) । भाषिक प्रयोगमा सहभागिताका विभिन्न स्थिति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षण पुरुष हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ २०१) ।

प्रथम पुरुष

प्रथम पुरुषलाई वक्ता सन्दर्भ पनि भनिन्छ । वक्ताका लागि आउने 'म' र 'हामी' ले प्रथम पुरुष जनाउँछन् (अधिकारी, २०७९, पृ.९८) । प्रथम पुरुषका आधारमा हायु र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ५

हायु र नेपाली भाषाको प्रथम पुरुष व्यवस्था

हायु भाषा	नेपाली भाषा
गु इम्चुड ।	म सुतैं ।
गुखाता इम्चिकोड ।	हामी सुत्यौं ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

हायु भाषामा 'गु' ले 'म' र 'गुखाता' ले 'हामी'लाई बुझाएको छ । हायु भाषामा प्रथम पुरुषको एकवचनका लागि 'इम्चुड' (सुतैं) र बहुवचनका लागि 'इम्चिकोड' (सुत्यौं) क्रियाको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

द्वितीय पुरुष

द्वितीय पुरुषमा श्रोता वक्ताको विषय बन्छ । त्यसै ले यसलाई श्रोता सन्दर्भ पनि भनिन्छ (अधिकारी, २०७९, पृ. ९९) । द्वितीय पुरुषका आधारमा हायु र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ६

हायु र नेपाली भाषाको द्वितीय पुरुष व्यवस्था

हायु भाषा	नेपाली भाषा
गन् जाकोम् ।	तँ खान्छस् / तिमी खान्छौ / तपाईं खानुहुन्छ ।
गन् लाला ।	तँ जान्छस् / तिमी जान्छौ / तपाईं जानुहुन्छ ।
गन् जाँचे ।	तँले खाइस् / तिमीले खायौ / तपाईं खानुहुन्छ ।
गन् लाक्चे ।	तँ गइस् / तिमी गयौ / तपाईं जानुभयो ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

हायु भाषामा द्वितीय पुरुषका लागि अर्थात् 'गन्' (तँ / तिमी / तपाईं) सबैका लागि 'जाकोम्', 'लाला', 'जाँचे' प्रयोग भएको देखिन्छ । यसरी द्वितीय पुरुषमा हायु भाषामा एकै प्रकारका क्रिया प्रयोग भएको देखिन्छ ।

तृतीय पुरुष

तृतीय पुरुषमा वक्ता र श्रोता बाहेकको कथ्य विषय व्यक्त हुन्छ । यसलाई अन्य सन्दर्भ पनि भनिन्छ (अधिकारी, २०७९, पृ. ९९) । तृतीय पुरुषका आधारमा हायु र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ७

हायु र नेपाली भाषाको तृतीय पुरुष व्यवस्था

हायु भाषा	नेपाली भाषा
मि जाकोम् ।	ऊ खान्छ ।
मि लाला ।	ऊ जान्छ ।
मि जाँचे ।	उसले खायो ।
मिखाता लाक्चे ।	तिनीहरू गए ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

हायु भाषामा कुराकानीमा सहभागी नभएको 'मि', 'मिखाता' तृतीय पुरुषका रूपमा प्रयोगमा आएको पाइन्छ । पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपहरूमा परिवर्तन हुन्छ तर यो कुरा संसारका सबै भाषाहरूमा पाइँदैन (तिवारी, सन् १९९५-९६, पृ. २३८) भन्ने कुरा 'जाकोम' क्रियाले खान्छु (प्रथम पुरुष), खान्छस् (द्वितीय पुरुष) र खान्छ (तृतीय पुरुष) बुझाएको हुनाले हायु भाषाको क्रियामा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषगत भेद नपाइने कुरा पुष्टि गर्छ। पुरुष मूलतः सर्वनामको व्याकरणिक अभिलक्षण हो। तर यो नेपालीमा क्रियामा समेत पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २०१) । नेपाली क्रियापदमा पुरुषभेद देखिन्छ तर हायु भाषामा सर्वनामका तहमा पुरुषगत विभेद देखिए पनि क्रियाको स्तरमा पुरुषगत भिन्नता पाइएन अर्थात् नेपाली भाषामा भैं हायु भाषाको क्रिया पुरुषका आधारमा रूपायन भएको पाइएन । यसबाट हायु मातृभाषीले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा पुरुषगत आधारमा क्रिया प्रयोगमा बढी

तालिका ८

दराई र नेपाली भाषाको प्रथम पुरुष व्यवस्था

दराई भाषा	नेपाली भाषा
मई जैतम ।	म जान्छु ।
हाये जइताई ।	हामी जान्छौं ।

ढकाल, २०७०, पृ. ८१-९२

दराई भाषामा 'मई' (म) र 'हाये' (हामी) प्रथम पुरुषका लागि प्रयोग गरिन्छ । दराई भाषामा 'जै तम' (जान्छु), जइतई (जान्छौं) प्रथम पुरुषका क्रिया हुन् । यसले दराई भाषाका प्रथम पुरुषका क्रियामा भेद पाइन्छ ।

कठिनाई बेहोर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२. पुरुषका आधारमा दराई र नेपाली भाषा : पुरुष सर्वनाममा पाइने कोटि हो (शर्मा, सन् २०००, पृ. २४१) । पुरुष जाति बुझाउने शक्ति भएको शब्दलाई पुलिङ्गी शब्द, स्त्री जाति बुझाउन सक्ने शक्ति भएको शब्दलाई स्त्रीलिङ्गी शब्द भन्दछन् (भट्टराई, २०३३, पृ. ७०) । पुरुषका आधारमा दराई र नेपाली भाषाका व्यवस्थालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

प्रथम पुरुष

जो बोल्छ, त्यसद्वारा आफूलाई बुझाउन प्रयोग गरिने 'म' शब्दलाई 'प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम भन्दछन् (भट्टराई, २०३३, पृ. १११) । प्रथम पुरुषका आधारमा दराई र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

द्वितीय पुरुष

जससँग कुरा गरिन्छ, त्यसलाई बुझाउन प्रयोग गरिने सर्वनामलाई द्वितीय पुरुष भन्दछन् (भट्टराई, २०३३, पृ. १११) । द्वितीय पुरुषका आधारमा दराई र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ९

दराई र नेपाली भाषाको द्वितीय पुरुष व्यवस्था

दराई भाषा	नेपाली भाषा
तई जइतस् ।	तँ जान्छस् ।
तहेसब जइताओ ।	तिमीहरू जान्छौ ।

ढकाल, २०७०, पृ. ८१-९२

‘दराई भाषामा तई’ (तिमी) र ‘तहेसब’ (तिमीहरू) द्वितीय पुरुषका लागि प्रयोग गरिन्छन् । दराई भाषामा ‘जइतस्’ (जान्छस्) र ‘जइताओ’ (जान्छौ) क्रियाको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

तृतीय पुरुष

अन्य व्यक्तिलाई जनाउने तृतीय पुरुष (शर्मा, २०७१, पृ. ४८०) हो । तृतीय पुरुषका आधारमा दराई र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १०

दराई र नेपाली भाषाको तृतीय पुरुष व्यवस्था

दराई भाषा	नेपाली भाषा
उसे जाइत् ।	ऊ जान्छ ।
ओनेनसब जइतात् ।	उनीहरू जान्छन् ।

ढकाल, २०७०, पृ. ८१-९२

दराई भाषामा ‘उसे’ (ऊ) र ‘ओनेनसब’ (उनीहरू) तृतीय पुरुषका लागि प्रयोग गरिन्छ । दराई भाषाको तृतीय पुरुषमा ‘जाइत्’ (जान्छ), ‘जइतात्’ (जान्छन्) क्रिया प्रयोग भएको देखिन्छ ।

मिलाउन नसकी त्रुटि गर्ने सम्भावना देखियो तर दराई भाषामा क्रिया पुरुषका आधारमा प्रभावित भएकाले उनीहरूले नेपाली भाषाको पुरुषगत अभिव्यक्तिमा क्रियामा त्रुटि गर्ने सम्भावना कम देखिन्छ ।

दराई भाषामा सर्वनाम र क्रियाका तहमा पुरुषगत विभेद देखिएको छ । दराई भाषाको क्रियामा प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषगत भेद पाइयो अर्थात् नेपाली भाषामा भन्ने दराई भाषाको क्रिया पुरुषका आधारमा रूपायन भएको पाइयो ।

आदरका आधारमा हायु, दराई, र नेपाली भाषा

यसरी हायु भाषामा सर्वनामका तहमा मात्र पुरुषगत विभेद देखिएको छ तर क्रियाको स्तरमा पुरुषगत विभेद देखिएको पाइएन । यसले गर्दा हायु भाषीहरूले नेपाली भाषाको प्रयोगमा पुरुषका आधारमा क्रियाको सङ्गति

१ आदरका आधारमा हायु र नेपाली भाषा : आदर मुख्यतः श्रोता (द्वितीय पुरुष) र अन्य सन्दर्भ (तृतीय पुरुष) मा व्यक्त हुन्छ । यसका लागि श्रोता र सन्दर्भमा आदरार्थी सर्वनाम र अन्य सन्दर्भमा चाहिँ सर्वनामका साथै आदर जनाउने नामको प्रयोग हुन सक्छ (अधिकारी, २०७९, पृ. १०२) । आदरका आधारमा हायु र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ११

हायु र नेपाली भाषाको आदर व्यवस्था

निम्न आदरार्थी		आदरार्थी	
हायु भाषा	नेपाली भाषा	हायु भाषा	नेपाली भाषा
गन् लात्चेम् ।	तँ लुटिइस् ।	गन् लात्चेम् ।	तिमी लुटियौरतपाईं हजुर लुटिनुभयो ।
गनेखाता लाकितचेम् ।	तिमीहरू लुटियौ ।	गनेखाता लाकितचेम् ।	तपाईंहरूरहजुरहरू लुटिनुभयो ।
मि लाःक्चेम् ।	ऊ जान्छ ।	मि लाःक्चेम् ।	उहाँ जानुहुन्छ ।
मिखाता लाक्चिमेम् ।	उनीहरू जान्छन् ।	मिखाता लाक्चिमेम् ।	उहाँहरू जानुहुन्छ ।
नोनो दोङ् ।	बहिनी आई ।	उखु दोङ् ।	बुबा आउनुभयो ।
बुलु ती तुनानोम ।	भाइ पानी पिउँछ ।	बालु ती तुनानोम ।	दाजु पानी पिउनुहुन्छ ।

स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिका वाक्यमा हायु भाषाको 'गन्' ले तँ, तिमी, तपाईंलाई बुझाएको देखियो भने 'मि' ले ऊ, उनी, उहाँ लाई बुझाएको पाइयो । यसरी हायु भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा आदरका विभिन्न तहगत व्यवस्था भएको पाइएन । यसरी माथिकै वाक्यमा हायु भाषाको क्रिया 'दोङ्' ले 'आई' / 'आउनुभयो' दुवैलाई पनि बुझाएको छ ।

हायु भाषाको द्वितीय र तृतीय पुरुष दुवै क्रियामा आदरगत विभेद रहेको पाइएन । हायु भाषाका सर्वनाम र क्रिया आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइएन अर्थात् अनादर र आदर बुझाउनका लागि

हायु भाषामा एकै प्रकारका क्रियाको प्रयोग भएको पाइयो । हायु भाषाको कर्ता र क्रियाविच कुनै तहको आदरभेद देखिँदैन । यसबाट हायु मातृभाषीले नेपाली भाषाको आदरगत प्रयोगमा क्रियागत त्रुटि गर्ने सम्भावना निकै देखिन्छ ।

२ आदरका आधारमा दराई र नेपाली भाषा : नेपाली व्याकरणमा आदर जनाउने वाक्यलाई आदरार्थी वाक्य र आदर नजाउने वाक्यलाई सामान्यार्थी वाक्य भनिन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ४८१) । आदरका आधारमा दराई र नेपाली भाषा तुलना गर्दा प्राप्त परिणामलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १२

दराई र नेपाली भाषाको आदर व्यवस्था

निम्न आदरार्थी		आदरार्थी	
दराई भाषा	नेपाली भाषा	दराई भाषा	नेपाली भाषा
तई काठमाडौं जइतस् ।	तँ काठमाडौं जान्छस् ।	हजुर काठमाडौं जाइके भइत् ।	तपाईं काठमाडौं जानुहुन्छ ।
उसे काठमाडौं जाइत ।	ऊ काठमाडौं जान्छ ।	ओनेन् काठमाडौं जइतात् ।	उहाँ काठमाडौं जानुहुन्छ ।

ढकाल, २०७०, पृ. ८१-९२

माथिका वाक्यमा दराई भाषाको 'तई' ले तँ, तिमीलाई र 'हजुर' ले तपाईंलाई बुझाएको देखिन्छ भने 'उसे' ले ऊ, उनी र 'ओनेन्' ले उहाँलाई बुझाएको छ । यसरी दराई भाषामा द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाममा आदरका दुई तहगत व्यवस्था रहेको पाइयो । यसरी माथिकै वाक्यमा द्वितीय पुरुषको दराई भाषाको क्रिया 'जइतस् ले जान्छस् र 'जाइके भइत्' ले जानुहुन्छ बुझाएको छ भने तृतीय पुरुषमा दराई भाषाको 'जाइत' ले जान्छ र 'जइतात्' ले जानुहुन्छ लाई बुझाएको छ ।

यसरी दराई भाषाको द्वितीय र तृतीय पुरुषको क्रियामा आदरगत विभेद रहेको पाइन्छ । दराई भाषाका सर्वनाम र क्रिया आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ अर्थात् अनादर र आदर बुझाउनका लागि दराई भाषामा एकै प्रकारका सर्वनाम र क्रियाको प्रयोग भएको पाइएन । दराई भाषामा नेपाली भाषामा भैं सर्वनाम र क्रिया दुवैमा आदरगत विभेद व्यवस्था हुने देखियो । यसबाट दराई मातृभाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषाको आदरगत प्रयोगमा त्रुटि गर्ने सम्भावना कम देखियो ।

हायु भाषाका सर्वनाम र क्रिया आदरका आधारमा रूपायन भएको पाइएन अर्थात् अनादर र आदर बुझाउनका लागि हायु भाषामा एकै प्रकारका सर्वनाम र क्रियाको प्रयोग भएको पाइयो भने नेपाली र दराई भाषामा भने अनादर र आदर बुझाउनका लागि भिन्न भिन्न सर्वनाम र क्रिया प्रयोग भएको पाइयो । यसकारण हायु भाषीहरूले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा आदरका आधारमा सर्वनाम र क्रिया प्रयोगका क्रममा त्रुटि गर्ने सम्भावना बढी देखियो । दराई मातृभाषीले नेपाली भाषाको आदरगत व्यवस्थामा त्रुटि गर्ने सम्भावना कम देखियो ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनमा हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर व्यवस्थाको तुलना गरी तिनीहरू

बिचको भिन्नता पहिचान गरिएको छ । हायु, दराई र नेपाली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा तुलना गरी प्राप्त निष्कर्षहरू निम्नानुसार बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. नेपाली भाषाको लिङ्गगत प्रभाव नाम, विशेषण र क्रियामा पर्दछ भने हायु र दराई भाषाको लिङ्गको प्रभाव नाममा मात्र सीमित रहेको पाइन्छ । सर्वनाम, क्रिया र विशेषणमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको पृथक-पृथक रूप हायु र दराई भाषामा भेटिँदैन । यसले गर्दा हायु र दराई भाषीले नेपाली भाषा प्रयोग गर्दा लिङ्गका आधारमा क्रियाको रूपायन गर्न कठिन हुन्छ र उनीहरूले लिङ्गका आधारमा नेपाली भाषाको क्रियाको सङ्गतिगत त्रुटि गर्न सक्छन् । यस्ता प्रकारका त्रुटि उनीहरूको मातृभाषाको व्याघातका कारण सिर्जित भएको मान्न सकिन्छ । आगामी दिनमा हायु र दराई मातृभाषी विद्यार्थीलाई नेपाली शिक्षण गर्दा यस्ता व्यवस्थाका आधारमा अभ्यास र निराकरणात्मक सामग्री निर्माणमा यो अध्ययन उपयोगी हुनेछ ।
२. नेपाली भाषामा भैं हायु र दराई भाषामा पनि वचनको प्रभाव कर्ता र क्रिया दुवैमा परेको देखिन्छ । दराई र हायु भाषामा नाम, सर्वनाम र क्रियामा मात्र वचन पाइन्छ । नेपाली र दराई भाषामा वाक्यको उद्देश्य र विधेय दुबै खण्डमा एकवचन र बहुवचनको रूप पाइन्छ । यसबाट हायु र दराई मातृभाषीका लागि नेपाली भाषाको वचन व्यवस्था सिकाइमा सहज हुने देखिन्छ ।
३. नेपाली र दराई भाषाको पुरुषको प्रभाव कर्ता र क्रिया दुवैमा परेको देखिन्छ भने हायु भाषामा पुरुषको प्रभाव केवल कर्तामा सीमित रहेको देखिन्छ । यसले गर्दा हायु भाषीले नेपाली भाषा प्रयोग गर्दा पुरुषका आधारमा क्रियाको रूपायन

गर्न कठिन हुन्छ र उनीहरूले पुरुषका आधारमा नेपाली भाषाको क्रियाको सङ्गतिगत त्रुटि गर्न सक्छन् । यस्ता प्रकारका त्रुटि उनीहरूको मातृभाषाको व्याघातका कारण सिर्जित भएको हुन् । आगामी दिनमा यस प्रकारका त्रुटि निराकरणका लागि शिक्षकले पर्याप्त अभ्यास सामग्री निर्माण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

४. नेपाली र दराई भाषामा आदरको प्रभाव कर्ता र क्रिया दुवैमा परेको देखिन्छ भने हायु भाषामा आदरको प्रभाव कर्ता र क्रिया दुवैमा परेको देखिँदैन अर्थात् हायु भाषामा आदरार्थी सर्वनाम र क्रिया दुवैको व्यवस्था रहेको छैन । हायु भाषामा अङ्ग्रेजीमा थयग ले जस्तै मात्र नभई तृतीय पुरुषमा पनि एउटै सर्वनामले आदरको कार्य गरेको देखिन्छ । यसले गर्दा हायु भाषीले

नेपाली भाषा प्रयोग गर्दा आदरका आधारमा सर्वनामको प्रयोग र क्रियाको रूपान्तरण गर्न कठिन हुन्छ र उनीहरूले आदरका आधारमा नेपाली भाषाको कर्ता र क्रिया दुवैको प्रयोगमा त्रुटि गर्न सक्छन् । यस्ता प्रकारका त्रुटि उनीहरूको मातृभाषाको व्याघातका कारण सिर्जित भएका हुनाले त्यसको निराकरणका लागि पाठ्यसामग्री निर्माता र शिक्षकले पर्याप्त ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

५. यसै प्रकारले अन्य भाषासँग नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन भएमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाई मातृभाषाको संरक्षणका दिशामा पनि महत्त्वपूर्ण कार्य हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७९), समसामयिक नेपाली व्याकरण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

कानून किताब व्यवस्था विभाग (२०७२), नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब व्यवस्था विभाग ।

ढकाल, कृष्णराज (२०७०), दराई भाषा : एक अध्ययन, सुकुन्दा पुस्तक भवन ।

तिवारी, भोलानाथ (सन् १९९५/९६), भाषाविज्ञान, किताब महल ।

तिवारी, भोलानाथ (२०२०), भाषाविज्ञान कोश, ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

नेशनल/National Statistics office (2023), National population and Housing Census 2021 National Report on Caste,ethnicity, language and religion.

न्यौपाने, टड्कप्रसाद र न्यौपाने, दीपकप्रसाद (२०६३), रूपविज्ञान, भुँडीपुराण प्रकाशन ।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद, (२०६१), भाषाविज्ञानको रूपरेखा, नेपाल बुक डिपो ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), नेपाली वाक्य व्याकरण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, तारानिधि (२०६७), हायु र नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनी मार्ग ।

बन्धु, चूडामणि (२०५०), भाषा विज्ञान, साझा प्रकाशन ।

बाहरी, हरदेव (सन् २००२), हिन्दी उद्भव, विकास और रूप, किताब महल ।

भट्टराई, रोहिणीप्रसाद (२०३३), वृहद् नेपाली व्याकरण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

त्रिपाठी, रामदेव (सन् १९८६), हिन्दी भाषानुशासन, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।

यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५९), भाषाविज्ञान, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

शर्मा, राजमणि (सन् २०००), आधुनिक भाषाविज्ञान, वाणी प्रकाशन ।

शर्मा, दीप्ति (सन् १९७५), व्याकरणिक कोटियाँ का विश्लेषणात्मक अध्ययन, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।

शर्मा, मोहनराज (२०३६), शब्दरचना र वर्णविन्यास भाषावैज्ञानिक पद्धति, त्रिवि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।